

Teorie historických pramenů se v základě dlouho opírala o názory z osmdesátých let 19. století, a to především o teorii historiografie navazující na německého historika Leopolda Ranka. U nás i jinde ji zpopularizovala hlavně příručka Bernheimova (1889), která se stala základním proseminárním univerzitním kompendiem a klasifikační model odtud přešel do jiných učebnic. Teorie Bernheimova, Seignobosova a další čerpaly ze znalosti mnohem menšího okruhu pramenů, než má historik dnes. Převážně vycházely z dávné praxe ověřené klasifikace, kritiky a interpretace pramenů písemných, které tehdy mnoha historikům byly jediným předmětem heuristiky jako nauky o pramenech. Jiné druhy pramenů, i když si jich zmíněné příručky všímají, zůstávají spíše na okraji. S rozšířením metod historiků, při novém pohledu na společenskou funkci historiografie a v souvislosti s civilizačním pokrokem, zaměřuje dnes badatel stále častěji pozornost i na jiný okruh pramenů, které se mu neobyčejně rozrostly jak co do množství, tak druhů: jsou to předměty trojrozměrné, výtvořky ikonografické, výsledky bádání specializovaných disciplín (archeologie, etnografie aj.), množství záznamů mechanických, ať již obrazových (fotografie, diapozitivy, filmy), zvukových (gramofonové desky, magnetofonové pásky) i jejich kombinací (audiovizuální záznamy), nebo jiných (děrné štítky, děrné pásky aj.), dále je to sám jazyk jako předmět historického studia aj.

Předpokladem pro vývoj teorie historických pramenů v naší době bylo i obecné zpřesnění logických postupů ve vědě a vznik teorie informací i možnosti její aplikace ve společenských vědách.

Ve vědě posledního půlstoletí probíhá základní proces, charakterizovaný mimo jiné změnou intuitivních logických postupů v exaktnější, při kterých se zvyšuje přesnost analýzy faktografických souborů, které samy musí být precizně definovány. Rada vědních oborů postupně prošla touto proměnou, osvojila si příslušnou metodu a terminologii, jež má dnes integrační funkci mezi obory (tj. užívá ji společně více vědních disciplín) a čím dál více je zalo-

žena na definicích pojmů sestavených podle pravidel formální logiky. Sama logika, jako aplikovatelný nástroj pokroku vědeckých metod, od třicátých let našeho století formulovala nové problémy a operace, jež zobecňují výsledky novodobého dynamického vědeckého myšlení, zcela odlišného od pozitivistických základů staré vědy. Společenskovědní obory nastoupily poměrně pozdě cestu „inovace metod“ a historiografie odolávala novému proudu ve vědě, jak shodně konstatují současné teoretické stati (S. Piekarczyk, 1972; J. Topolski, 1976; I. D. Kovalčenko, 1978; M. E. Barg, M. V. Lavrenskij, aj.). Je to ovlivněno samotným historickým vývojem našeho oboru.

Problém je třeba vyjasnit hned při výkladu o klasifikaci pramenů, neboť zde vlastně počíná.

Teprve zhruba v posledních dvou desetiletích si všímá marxistická historiografie, hlavně sovětská, polská a německá, vážněji teorie historického pramene a vznikly rovněž určité pokusy vytvořit nová klasifikační kritéria, která s sebou nesou i změnu vžitě terminologie. Nejde samozřejmě o samoučelnou změnu termínů, ale především o obsah, novodobé teoretické vyjádření pramene na základě dobových logických výrazových prostředků, které by měl každý historik poznat už v prosemináři.

Nedůvěra historiků je dosud často motivována zdánlivou složitostí matematického vyjadřování dnešních exaktních věd, která tím vzdaluje společenským vědám i formální logiku, teorii informací a sémantiku, jejichž metody se stávají východiskem každé klasifikace. K tomu však je třeba říci: aplikace metod známých z formální logiky (ať už badatel sám zná teorii logiky nebo ne) při analytické klasifikaci pramenů ještě neznamená, že by se jazyk historika musil změnit v jazyk numerických nebo jiných znaků, pokud chce interpretovat výsledky bádání. Tady samozřejmě převládá hledisko funkční, řídící se posláním historické syntézy v různých rovinách interpretace (vědeckoanalytické, vědeckopopulární, výukové). Naopak pouhým vnějším „módním nátěrem“ termínů a numerických vzorců se může přikrývat skutečná metodická bezradnost, hravá samoučelnost nebo i neznalost a nic by nemohlo historiografii uškodit více než takový bezobsažný verbalismus. Ke způsobu vyjádření zejména pro širokou veřejnost, kterou si historiografie stále musí udržet, protože má — na rozdíl od některých jiných úzce specializovaných disciplín — stále bezprostřední širokou ideově společenskou kulturní funkci, je narativní forma vhodnější a pro čtenáře většinou přijatelnější než „obrazec“ (vzorec). Musíme ovšem vzít v úvahu, že nový základní školský systém vytváří předpoklady elementární logickou průpravou generace, pro kterou „obrazec“ odvozený z matematickologického modelu má být nejsrozumitelnějším (do jisté míry samozřejmým) vyjádřením obsahu. Nejde však, opakujeme, o „jazyk“ vyjádření, ale o metodický nástroj analýzy, jaký představuje aplikace nových formálně logických metod.

Pro současný metodický vývoj je dosti příznačné, že některé společenskovědní disciplíny, které přijímaly kdysi obecnou teorii pramene, vytvořenou zhruba před devadesáti lety, ji už opouštějí. Vytvořily také odlišný systém klasifikace, než jaký dosud užívají historikové. Týká se to zejména archeologie, do určité míry rovněž etnografie. V podstatě bernheimovské vymezení „hmotného pramene“ se dnes již rozchází s archeologickou teorií pramene; archeo-

logové sám pojem užívají buďto s určitými rozpaky, anebo jej nahrazují pojmem „archeologický pramen“, který se ovšem nekryje se starým obsahem a je definován precizněji. Podobně je tomu v dnešní uměleckohistorické metodologii s pojmem „ikonografický pramen“ atd. Historik, jestliže nechce zastávat pozici tradicionalisty, který nepřijímá podněty z vnějšku a „zaspal dobu“, musí přinejmenším akceptovat tyto signalizující odchylky jako skutečnost; buďto je přijmout bez výhrad do svého klasifikačního systému, nebo vznést proti nim námitky, rozhodně je však nemůže ignorovat. Pokud přijmeme podněty, vycházející zatím hlavně v konkrétní podobě z disciplín pomezních, znamená to, že klasifikační systém, spočívající na základech z osmdesátých let minulého století, se rozpadne, protože kritéria nové klasifikace nedovolují v něm pouze „opravovat“. Toho jsou si vědomi dnes i teoretikové, kteří se zamýšlejí nad problematikou historického pramene.

Pojem historický pramen a jeho vývoj

Nepůjdeme daleko nazpět při sledování geneze pojmu historického pramene, kde z hlediska dnešní evropské vědy bychom se musili zastavit u metodologie humanistické a osvícenské. V pracích, jež bere čtenář obvykle do ruky, bychom převážně našli stopu dvou definic E. Bernheima (1889):

1. prameny jsou „materiálem, odkud naše věda čerpá své poznání“;
2. prameny jsou „výsledkem lidské činnosti, které buďto již svým posláním, nebo jen pouhou existencí, vznikem nebo jinou okolností jsou vhodné pro poznání a ověřování historických faktů.“

Druhá definice, na rozdíl od první je užší, považuje za historický pramen jen takový předmět, který byl ve vztahu s lidskou činností. Takový předmět se stává historickým pramenem v té chvíli, kdy ho historik ze svého odborného hlediska podrobí zkoumání. Každý předmět, existující objektivně, se může podle této teorie stát historickým pramenem: kámen, strom jsou součástí přírody a pouze ve vztahu k člověku, který z nich zhotoví nástroj nebo je vypěstoval, se mohou stát historickými prameny. Velice závažný je druhý konstatovaný vztah předmětu a subjektu historika, který ho podrobuje pozorování.

Chápání historického pramene se dělí podle akcentu, na který kladou badatelé váhu, na definice o jedné části:

pramen — stopa, výsledek, výtvar činnosti člověka; a na definice o dvou částech:

pramen — stopy, výsledky, výtvar, které jsou vhodné (slouží) k poznání a rekonstrukci historických faktů. Otázka vhodnosti či nevhodnosti pramene je chápána staticky, nelze ji určit jednou provždy. Jak dále ukážeme, moderní dynamické pojetí historického pramene dvoudílné definice zcela zpochybnilo.

Další vývoj metodologie na jedné straně ještě zúžil pojetí druhé Bernheimovy definice, na druhé straně upřesnil širokou definici první. Rozpor mezi nimi se tak prohloubil a vede k rozdílným interpretacím.

A. Široké pojetí pramene vychází z první Bernheimovy definice a zahrnuje v nejširším vymezení mezi prameny i předměty přírodní: například strom volně rostoucí v přírodě bez zásahu lidské činnosti se stává pramenem, pokud

z jeho letokruhů chceme zkoumat klimatické podmínky v určitém období, jež měly vliv na hospodářskou činnost lidí aj. Zatímco úzké pojetí pramene (Langlois, Seignobos, Labuda aj.) vylučuje pozůstatky povahy přírodní (lidské a zvířecí kostry, pozůstatky rostlin aj.), dnešní archeologie se bez zkoumání těchto druhů pramenů neobejde. Hranice mezi historickým pramenem a pramenem přírodním však jednoznačně stanovena nebyla.

B. Úzké pojetí pramene vychází z druhé Bernheimovy definice, kterou však doplňuje užším vymezením, že historickým pramenem není jen stopa či pozůstatek lidské činnosti: musí být produktem společenského vývoje v rámci historického procesu, který takový proces nejen odráží, ale i formuje. Vyjádřil to polský historik Gerhard Labuda: „Historickým pramenem nazýváme všechny pozůstatky psychofyzické a společenské, které jsou výtvozem lidské práce a současně se aktivně podílely na vývoji společenského života. Tím získávají schopnost společensky vývoj odrážet. V důsledku těchto svých vlastností (tj. jako produkt práce a schopnost odrazu) je pramen poznávacím prostředkem, umožňujícím vědecké reprodukování vývoje společnosti ve všech jeho projevech.“

Je zřejmé, že východiskem dalšího teoretického výkladu může být jedině široké pojetí pramene, i když si uvědomujeme jeho neohraničenost. Na pohled se tím badatel ponořuje do moře předmětů společenské minulosti, která zahrnuje i přírodní prostředí, v němž člověk žil. Takový úděsný obraz nekonečného oceánu našťastí nemá historik ve své praxi, v níž chápe pramen jako selektivní záměrně budovaný informační systém (ve smyslu dnešní informační teorie). Neboť, jak jsme řekli, historiografický fakt nelze chápat bez zřetele k jeho interpretaci a ani historický pramen nelze studovat bez ohledu na praxi dějepisce. Ten musí znát obecnou teoretickou nauku o pramenech, kterou se tu obíráme, a jež mu usnadňuje heuristickou praxi ve všech jejích složkách konkrétní nauky o pramenech.

Viděli jsme, že starší teorie historického pramene vznikly pod vlivem pozitivistické koncepce vědy jako kumulativního a induktivního hromadění znalostí. Ať už chápou historický pramen jako „stopu“ nebo produkt společenského vývoje, vždy ho považují za něco hotového, co bádání jenom přejímá a hodnotí, aby z něho stavělo na rekonstrukci minulosti. Dnes historikové opouštějí statické vymezení pramene jako materiálu, z něhož badatel čerpá informace, a chápou ho jako soubor vlastností tohoto materiálu, které tvoří určitou informační strukturu, jež je konstituována na základě historikem kladených otázek. Jinými slovy: tato struktura je závislá nejen na vlastnostech materiálu, ale též na úrovni poznání, které je východiskem formulace otázek.

To se týká pramenů ve smyslu efektivním, máme však ještě prameny ve smyslu potenciálním: takové, které by historikové mohli využít, kdyby k tomu měli potřebné metody, nebo kdyby je brali v úvahu. Vývoj historické vědy spočívá v tom, že jednak nově formuluje otázky kladené pramenům již známým, jednak rozšiřuje soubor efektivních pramenů tím, že do něho zahrnuje stále nové prameny dříve potencionální.

Klasifikace historických pramenů

Dosavadní klasifikace nevycházejí z jednotného principu. Přihlížíme k těm, které jsou funkční z hlediska historikovy praxe. Tu se vyskytují třídění pramenů podle:

- a) druhů na základě formálních znaků,
- b) původu,
- c) obsahu,
- d) informační struktury,
- e) typů.

A. Systém třídění pramenů podle druhů upřesnili humanističtí historikové a po nich „učení dějepyt“ 17. století (Paperbroch, Mabillon aj.) Osvětské dějepisectví v podstatě setrvalo na hledisku pramenů podle formálních znaků, tj. podle toho, v jaké formě se nám dochovaly. Základem takové klasifikace je rozdělení na:

- a) prameny tradované ústně,
- b) prameny nepsané, později někdy dělené na prameny hmotné a prameny obrazové,
- c) prameny písemné.

Formálně věcné praktické hledisko přihlížející k druhu pramene má své didaktické přednosti v proseminární výuce látky po logické redukci na:

- a) prameny písemné,
- b) prameny nepsané.

Zůstává elementárním rozdělením souboru pramenů v praktické nauce o pramenech. Adept historické vědy získává jeho osvojením přehled základních ustálených forem pramenů, základní terminologie atd.

B. Třídění podle původu pramene. Historikové 19. století, kteří zdůraznili metodu interpretace a zjemnili kritiku pramene, většinou zaměřili pozornost na to, co uvedená klasifikace nepostihuje, na vlastní informaci: hledisko vědomého či nevědomého vytváření pramene, rozdílnou poznávací hodnotu a v neposlední řadě na okolnosti původu pramene se zřetelem k jeho zařazení do některé z oblastí lidské činnosti. Německý historik Johann Gustav Droysen se zřetelem k některým z uvedených aspektů rozdělil prameny na:

- a) památky (Denkmäler),
- b) pozůstatky (Überreste),
- c) prameny (Quellen).

Termíny vyžadují výklad: pozůstatky jsou v pojetí Droysenově veškeré bezprostřední hmotné (písemné i nepsané) stopy po existenci a činnosti člověka s výjimkou těch, které jsou již uspořádány v určitý systém zpráv o historických faktech, jež Droysen nazývá vlastními prameny v užším slova smyslu. Památky mají s prameny v užším slova smyslu společné to, že vědomě podávají zprávy, a to dokonce zprávy budoucím potomkům, v zájmu určité skupiny, rodiny aj. (mohou to být jak právní dokumenty, tak pomníky, medaile aj.).

Nejčastější polemiky a námitky proti klasifikačním systémům bývaly vzná-

šeny pro pojmoslovnou nejasnost a logickou nepřesnost klasifikace, která při pouštění zařazení téhož pramene do různých skupin, což je největší přestupek proti logickému kánonu. To, jak je na pohled zřejmé, platí o klasifikaci Droysenově.

E. Bernheim klasifikaci zjednodušil, zároveň však ji terminologicky zkomplikoval tím, že rozdělil historické prameny do dvou skupin:

- a) pozůstatky,
- b) tradice.

Odstranil jeden z logických nedostatků Droysenovy klasifikace: veškeré prameny dělí na ty, které pomocí určitých znaků (písemných i nepsaných) podávají zprostředkované zprávy o historických faktech minulosti — to jsou „tradice“, a na prameny, jež jsou bezprostředními stopami existence nebo činnosti člověka — to jsou pozůstatky.

C. Dělení pramenů podle jejich obsahu. Uvedená kritéria se snažila klasifikovat historické prameny s ohledem na pozitivistické vymezení historického faktu. Obsahově informační kritéria marxistické metodologie měl na mysli G. Labuda (1957), když se pokoušel nově roztrždit historické prameny do čtyř kategorií podle jejich obsahu: vzal za základ stupeň odrazu různých forem činnosti člověka obsažený v prameni. (Podobnou klasifikaci navrhli z podnětu A. A. Zimina začátkem padesátých let pracovníci Moskevského státního historickoarchivního institutu MGIAI.) Jeho systém zahrnuje:

a) prameny ergotechnické, odrážejí bezprostředně existenci a hospodářskou činnost člověka; zprostředkovaně pak působení společenské a psychické. Jsou to především památky hmotné kultury, prameny k demografickému vývoji, kosterní pozůstatky člověka aj.;

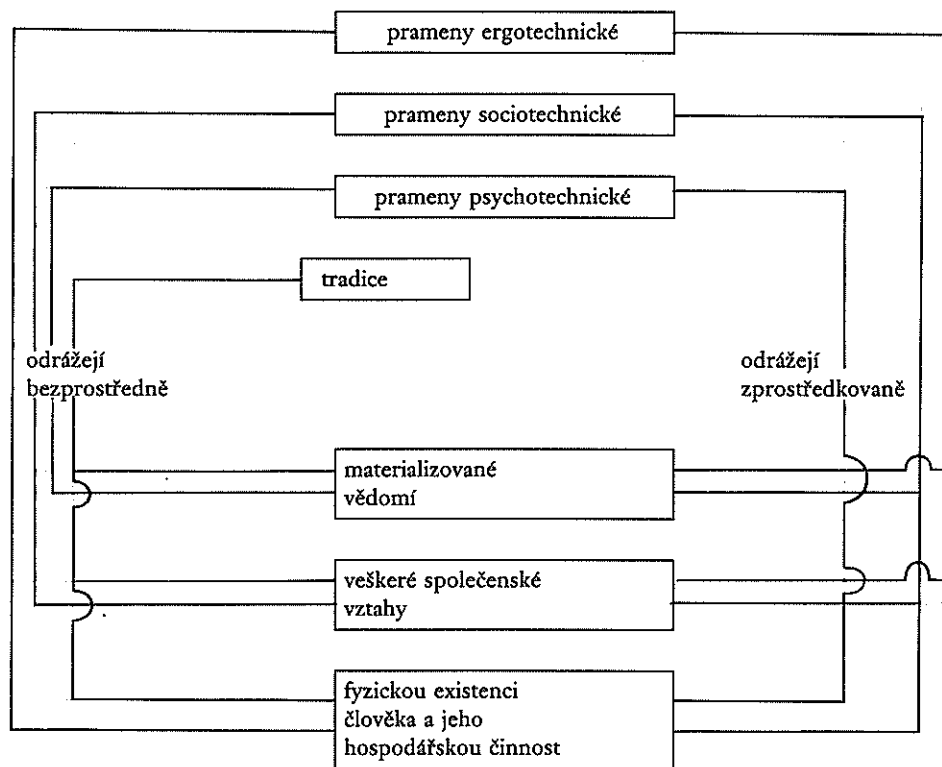
b) prameny sociotechnické, které „vznikly v důsledku společenského působení člověka na člověka“ (rodina, výrobní, národní aj. vztahy) a jsou schopny je bezprostředně odrážet (sídlíště, rodinné kroniky, paměti, noviny aj.). Naproti tomu zprostředkovaně odrážejí působení hospodářské a psychické;

c) prameny psychotechnické jako „veškeré pozůstatky vzniklé na základě materializovaného vědomí, za účelem registrace nebo předávání myšlenek, které zrcadlí objektivní rozpory v přírodě, ve společenském prostředí nebo ve vlastním myšlení“. Proto mohou bezprostředně odrážet podíl vědomí na přetváření materiálních i společenských podmínek života (např. programy politických stran, publicistika, výtvarné umění aj.);

d) tradice, která spojuje znaky všech předešlých kategorií, odráží bezprostředně jejich podobu fyzickou, společenskou i psychickou, avšak „jen to, co se formou přežitku a paměti o minulosti udrželo v žijících lidech“.

Složitý Labudův systém lze vyjádřit schématem na str. 124.

Tato klasifikace je v praktické aplikaci při rozboru konkrétních pramenů neobyčejně náročná hlavně proto, že předpokládá analytický rozbor každého existujícího historického objektu a zařazení jednotlivých jeho vrstev do různých kategorií třídícího systému. Vedle toho Labudův systém zcela pomíjí přírodní předměty jako prameny (např. letokruhy stromů při zkoumání paleodendrologickém, z nichž lze vyvozovat soudy o klimatických podmínkách

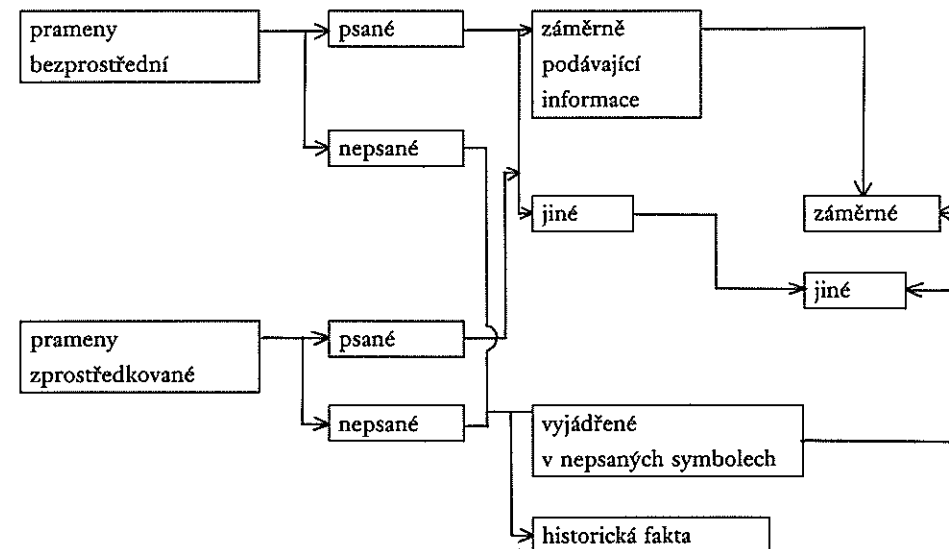
aj.); Ziminovo klasifikační schéma, podobné Labudovu, kritizovali sovětští historikové (V. K. Jacunskij aj.) a prakticky se neujalo.

D. Dělení pramenů podle jejich funkční informační struktury. J. Topolski po kritice formálních a sémantických chyb v dosavadních klasifikacích vytknul jako věcný výsledek pokusů o třídění dichotomií: prameny bezprostřední a zprostředkované, prameny psané a nepsané.

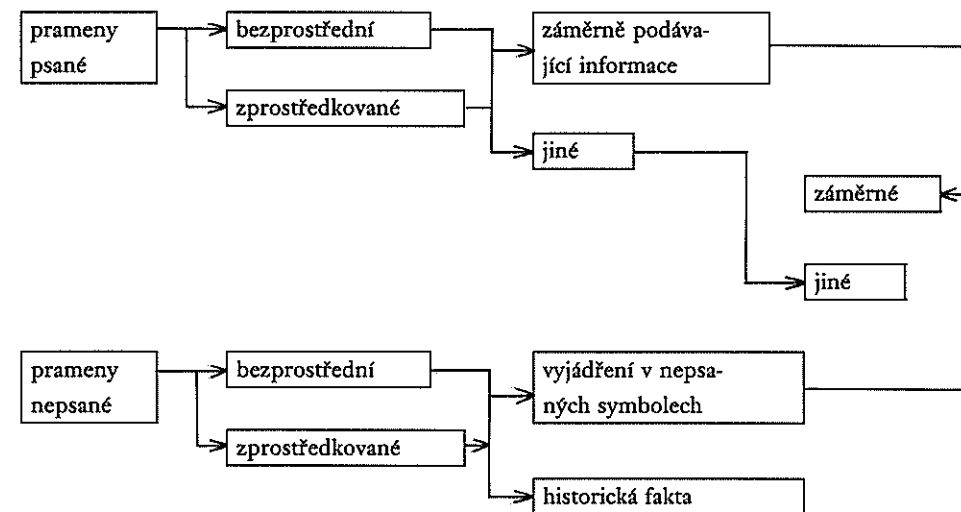
Obojí tato klasifikace má své opodstatnění. Rozdělení podle druhů na prameny psané a nepsané je závažné proto, že obě skupiny vyžadují zásadně rozdílné metody zkoumání a odpovídají moderní teorii informací, která rovněž mluví mj. o znacích (stopách) zapsaných a nezapsaných; kritériem je písmo. Třeba vzít rovněž v úvahu, že většina pramenů, se kterými dosud historikové pracovali, má povahu písemnou, a rozpracované klasické metody tzv. pomocných věd historických se zabývají ponejvíce písemnými prameny. Také rozdělení podle původu na prameny bezprostřední a zprostředkované je funkční: naznačuje užití různých metod při jejich dekodování. Bezprostřední prameny jsou samy částí historické skutečnosti — jsou historickými fakty. U zprostředkovaných pramenů musí badatel najít takovou metodu, či spíše soubor metod vzájemně se doplňujících, aby sladil kód podavatele informace a kód jejího odběratele, s čímž je spojen i problém věrohodnosti informátora, což u bezpro-

středních pramenů odpadá po zjištění autentičnosti. Mezi historický fakt a historika se ve zprostředkovaných pramenech vsouvá osoba informátora, kterou se badatel musí zabývat.

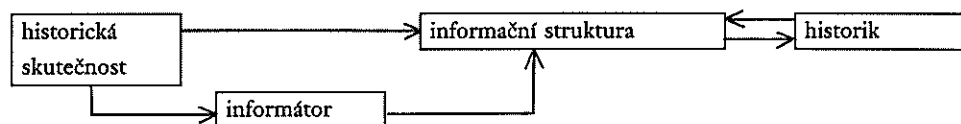
Za základ klasifikace vzal J. Topolski dělení na prameny bezprostřední a zprostředkované, zároveň však ve svém dichotomickém systému přihlédl i k rozdělení na prameny psané a nepsané. Jeho systém lze vyjádřit takto:

Z hlediska potřeb heuristiky můžeme pořadí klasifikačních kritérií v systému pozměnit, protože při postupu badatele je logické, že dříve má možnost posoudit materiální strukturu pramene (psanou — nepsanou) než jeho strukturu informační, kterou zná až po obsahovém rozboru.

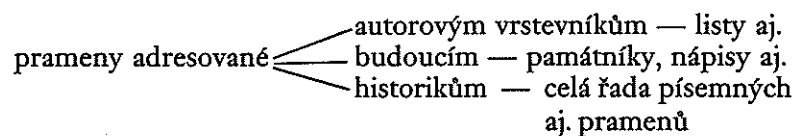
Komunikační vztah mezi historikem a pramenem v dynamické klasifikaci lze vyjádřit takto:

1. u pramenů bezprostředních
2. u pramenů zprostředkovaných

Prvním krokem při vytváření informační struktury, který musí historik učinit, je zjištění, zda pramen vznikl za účelem komunikace (sdělení) něčeho někomu (např. dopis, zpráva atd.), nebo byl výsledkem lidské činnosti (jiným předmětem), aniž měl cokoli sdělovat (např. pracovní nástroj atd.). Toto rozdělení má velký význam z hlediska možnosti dalšího užití pramene a v naprosto rozdílném interpretačním postupu.

Při historické interpretaci je třeba vědět, zda pramen měl na někoho působit (p. adresný) nebo ne. Nejde jen o míru pravdivosti informací, ale o samotný informační rozsah pramene. Na základě dané klasifikace je možno předpokládat, co můžeme v prameni hledat, neboť v každé komunikaci je obsažen moment výběru (selekce). Prameny adresné, obvykle složitější při interpretaci, můžeme rozdělit do tří skupin:

Můžeme říci, že růst počtu pramenů adresovaných budoucím historikům souvisí s vývojem historického vědomí. Z tohoto východiska by měli historikové přistupovat ke klasifikaci všech druhů pramenů, a to nejen zprostředkovaných, ale i bezprostředních jakékoliv povahy (hmotných, písemných atd.). Takovými bezprostředními prameny adresnými jsou např. památníky všeho druhu (pyramidy, mohyly, pomníky aj.) jako bezprostřední výtvar lidské činnosti, jenž má budoucím generacím sdělit určitý obsah. Rovněž prameny neadresné mohou být jak zprostředkované tak bezprostřední.

Z hlediska praktické nauky o pramenech rozlišují někteří autoři (např. O. Dahl) u pramenů adresných tyto dvě podskupiny:

- a) prameny důvěrné,
- b) prameny veřejné.

Toto má smysl při interpretaci pramene, avšak dost často nelze toto dělení striktně provést. Kritériem při něm je příjemce. Avšak v praxi lze někdy těžko například u písemných pramenů rozlišit předpokládaný a faktický okruh čtenářů. Známe případy, kdy důvěrný písemný pramen předpokládá pozdější zveřejnění (např. deníky, korespondence aj.).

Uvedené dělení bývá doplňováno ještě kritériem vztahu původce a příjemce pramene na:

- a) prameny osobní povahy
- b) prameny institucionální povahy.

V prvním případě původce mluví v osobním pojítku k příjemci; v druhém určuje původce (jednotlivec, instituce) příjemci (jednotlivci, instituci) adresný pramen v institucionalizované funkci (úřední přípis aj.). Kombinací obou kritérií vzniká pak schéma:

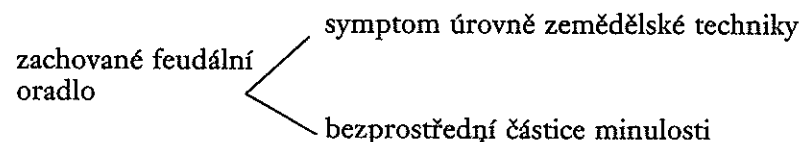
Prameny	osobní	institucionální
důvěrné	např. deníky, intimní památky aj.	např. vnitřní, pracovní dokumenty, tajné zprávy aj.
veřejné	např. oznámení v novinách, prameny související s reprezentací osob aj.	např. zákony, nařízení aj.

Z hlediska interpretace jsou v uvedených podskupinách adresných pramenů i další kritéria, např. to, zda institucionální pramen je produktem individuálního nebo kolektivního působení. Avšak i v kategorii osobních pramenů může např. pramen vyjadřovat názor celé rodiny atd. Dále je třeba vědět, zda institucionální pramen vznikl v podmínkách vyhraněné veřejné kontroly aj. Také formální stránka může ovlivnit obsah pramene a jeho vypovídací schopnosti: např. speciální funkci mají formuláře (zejména v právních písemných pramenech aj.). Toto vše má vliv na jemnější klasifikaci pramenů a úzce souvisí s kritikou a interpretací pramene. Ne vždy lze v uvedeném třídění pramenů jednoznačně zařadit.

Informační struktura v dynamickém pojetí se úzce váže k teorii znaku a jeho výkladu. Znakem se rozumí činnost (chování) nebo předmět, jež jsou výsledkem záměrné komunikace určitého stavu věci. Adresné prameny mají charakter znaku. Prameny neadresné označuje tato teorie jako symptomy (příznaky) a dělí je na:

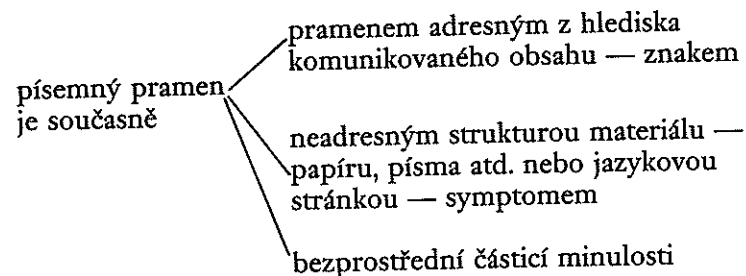
1. společenské — lidské činnosti (chování) nebo jejich výtvoř, které nejsou určeny ke komunikaci;
2. přírodní — všechny symptomy, jež nemají charakter záměrné lidské činnosti.

Podle novějších teorií kultury bychom mohli první skupinu řadit mezi symptomy kulturní, druhou mezi symptomy biologické. Bezprostřední neadresné prameny jsou nejen symptomy, ale též bezprostředními částicemi minulosti. Například:

Jestliže adresné prameny můžeme ztotožnit se znaky, neznamená to, že by

současné nemohly být využity jako symptomy: to záleží na položení otázek historikem, na informační struktuře, např.:

Totéž lze říci o ikonografických pramenech a veškerých dílech umění jako historických pramenech, jak o tom bude řeč. To, co se obvykle nazývá pramenem, je z hlediska interpretace souhrnem rozdílných vlastností, které je třeba brát v úvahu při klasifikaci. Elementární vlastnosti každého pramene lze charakterizovat jako bezprostřední částice minulosti a symptomy. Většina historických pramenů má i vlastnosti znaku.

Současné historické bádání má tendenci chápat více než tomu bylo dosud pramen jako symptom, umožňuje přesun řady potencionálních pramenů mezi prameny efektivní. Souvisí to i s rozvojem nových disciplín jako dějin hmotné kultury, dějin společenského vědomí atd. a s rozšířením nových metod jako je historická sémiotika, ikonologie aj.

Uvedené změny metod, jež mají zásadní vliv na klasifikaci pramenů, rozšiřují především informační strukturu pramenů; objevují mnohovýznamovost vlastností pramenů. Pozitivistické statické chápání soustředilo hlavní zájem na obsahovou informační strukturu. Dnešní bádání klade důraz na hlubší roviny informační struktury pramenů, jejichž objevení je závislé na správném položení otázek historikem. Proto je třeba klást takový důraz na teorii (metodologii) historikovy práce již v počáteční heuristické fázi. Informační struktura pramenů se zvětšuje rozšiřováním teoretických poznatků historika (mimopramenných informací), jež jsou aplikovány při jejím vyjádření. Jako každá sféra kulturní činnosti je rovněž historiografie samoregulujícím systémem, který hromadí a selektivně třídí informace, a tím zároveň stupňovitě zvyšuje svou bázi. Stále se obohacující obraz světa v éře vědeckotechnické revoluce klade historikovi nové okruhy otázek (problémů) a to jej nutí, aby na ně hledal odpovědi položením nových otázek pramenům.

E. Dělení pramenů podle typů vychází vstříc především potřebám praktické nauky o pramenech. Navazuje na klasifikaci podle druhů, kterou specifikuje a rozšiřuje o hlediska kompetence pramene podle určitých znaků, jež kvalifikují jeho použitelnost při interpretaci. Kritériem je to, do jaké míry je schopen vypovídat sám o sobě v první fázi heuristického postupu, když ho badatel při vyhledávání vezme do ruky (při informačním vstupu). Je to vlastně elementární klasifikace, která však má na zřeteli funkční informační strukturu pramene, jež je dále zkoumána a ověřována v navazující fázi kritiky a interpretace. A. P. Pronštejn uvádí sedm základních skupin pramenů podle typů a druhů:

- a) písemné,
- b) hmotné,
- c) etnografické,
- d) ústní nebo folklorní,
- e) lingvistické,
- f) fotografické a filmové,
- g) fonografické.

Z hlediska heuristické praxe považujeme za hlavní rozdělení pramenů na psané a nepsané, v nichž pak lze určit jednotlivé typy podle vytčených kritérií, se zřetelem k funkční informační struktuře pramene.

Při posuzování obou hlavních skupin pramenů je třeba respektovat, že dnešní dynamické pojetí pramene zcela antikvuje někdejší hierarchii historických pramenů. Chápe je z hlediska konkrétní funkce v daném úseku historického procesu poznání. Pramene nepsané, které kdysi nepatřily k těm, o něž by se historické bádání nějak zvlášt' opíralo, stávají se v mnoha dnešních tématech základního výzkumu prvořadými apod. Zvětšení informační struktury přináší s sebou i to, že prameny (např. písemné) již po obsahové stránce vyčerpané, stávají se novým zdrojem informací při jinak postavených otázkách.

Pramen a památka

Vzhledem k historickému vývoji uchování pramenů je nutné při klasifikaci podle typů objasnit nejprve kategorii památek, jež vzniká selekcí v kulturní společenské praxi. Historik vděčí za většinu pramenů této společenské praxi vytváření památek. Přitom onen široký okruh totožný s rozdílnými typy historických pramenů, tak důležitý pro vlastní činnost dějepisnou, nebyl dosud jednoznačně vyčerpávajícím způsobem definován.

Dnes již samozřejmě nechápeme památky tak, jak je vymezil kdysi Droysen. Tvoří podstatně širší okruh pozůstatků kulturní činnosti člověka, písemných i nepsaných. V teorii památkové péče známe různé pohledy a charakteristiky památek od nejobecnější: „památka je něco, co připomíná minulost“. Návrh nového zákona o památkové péči považuje za kulturní památky:

a) nemovité a movité statky, které jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti, projevy tvůrčích schopností a práce člověka, zejména v oblasti umění, vědy, techniky a výroby, anebo objekty a místa mající vztah k významným osobnostem a historickým událostem; památkami mohou být i kulturní hodnoty nehmotné povahy vyjadřující historický charakter místa nebo vztahy prvků hmotného životního prostředí;

b) památkami jsou jednotlivé movité předměty a jejich soubory, nemovité objekty, stavby a pozemky, soubory staveb, historické zahrady a parky, území sídel nebo části kulturní krajiny; dále místní názvy, kompozice prostorů a dominant v obraze sídla, uliční čáry apod.;

c) soubory nebo hmotné prostředí sídel a krajiny mohou být kulturními památkami, i když některé předměty, stavby nebo plochy v nich nemají povahu kulturní památky.

Z hlediska naší funkčně praktické klasifikace historických pramenů je důležité to, že kritériem památky je vždy vyjádření vztahu uchovatele nebo ochránce k předmětu, který se stává památkou v momentě, kdy někdo rozhodne, že zasluhuje, aby byl zachován. Důvody mohou být velice různorodé: od subjektivního vztahu k předmětům (osobním, rodinným památkám), které vedou jednotlivce, aby se jich nezbavoval, i když už neslouží užitkovým cílům; přes sběratelskou zálibu (starožitnosti) až po celospolečenský zájem uchovat budoucím generacím vybrané kulturní statky (kulturní dědictví, archivní fondy, národní kulturní památky aj.). Všechny tři uvedené kategorie tvoří historické prameny, ať již se při jejich výběru uplatnil jednotlivec, nebo instituce odborně posuzující společensky podmíněnou selekci podle vědecky stanovených a metodicky uplatňovaných kritérií.

Obecná kritéria „památnosti“, jež rozhodují o uchování památky, neexistují. Jsou jiná v případech subjektivního vztahu jednotlivce k předmětům, jiná při společensky podmíněném výběru odborných institucí. Přiznání kvality památky často závisí na hodnotě lidského díla: umělecké, vědecké nebo technické. Jindy je „památnost“ vlastností přiřčenou ze vztahu k osobě (rodinné památky), hodnotě dokladu, ze vztahu k historickým událostem, osobnostem či jevům, jimž společnost přikládá trvalý význam.

Předmět se může stát památkou už v momentu vzniku, když někdo zhotoví dílo nebo uskuteční něco proto, aby to bylo zachováno (trvale pro budoucnost), anebo se může památka zrodit až během trvání předmětu, třeba i po staletích od jeho vzniku. Proto existuje nepřehledné množství potenciálních památek, které — ať už vznikly původem přírodním anebo činností člověka — se nestanou reálnými památkami, dokud se člověk nerozhodne, že z nich památku učiní. Tomu, aby vznikla památka z kteréhokoli předmětu, musí předcházet reflexe předmětu v lidském vědomí. Při konstituování historické památky má zpravidla důležitou úlohu historické povědomí sociální skupiny, kolektivu, třídy, národa. V dnešní době památky vznikají takto „spontánně“ uchováváním „památných“ předmětů, zároveň však mohou být eliminovány ze skupin pramenů archeologických a etnografických, písemných nebo jiných, přičemž důležitou funkci tu má racionálním poznáním usměrněné historické vědomí.

Můžeme tudíž říci, že památky jako prameny adresné vznikají selekcí, výběrem z celého souboru potenciálních historických pramenů na základě historického povědomí nebo historického vědomí. Památkami se historické prameny v jejich bohatosti nevyčerpávají, i když v praxi je historik často odkázán na studium památek v důsledku oné dávné společenské praxe uchovávat jen to, co je „památné“. Historický pramen, jak jsme vyložili v předešlých pasážích, je pojem širší než památka, která vznikla selektivní dokumentační činností, vyčleněním z velkého množství potenciálních pramenů.

Kritéria odborné historiografie působí však na vytváření památek. Vědecká selekce při tvorbě souborů památek v moderní době je dílem institucí památkové péče a dokumentace archivů, knihoven, muzeí a galerií, jež si vypracovávají vlastní metody dokumentace, evidence sbírek a sbírkových fondů (katalogizace) i jejich zpřístupnění k základnímu heuristickému výzkumu historika.

Proto je třeba, aby dějepisec znal systém a metody práce těchto institucí, jež by měl funkčně ovlivňovat z hlediska potřeb historického bádání. Institucionálně podmíněný vztah památky není již záležitostí osobní záliby a libovolného subjektivního výběru, jak tomu často bývalo v minulosti. Uvedené instituce přebírají do péče a dále zkoumají památky trojího původu:

a) památky, o jejichž uchování bylo rozhodnuto v minulosti, zpravidla na základě pouhého historického povědomí o jejich významu, někdy i celé sbírky těchto památek, které však nebyly v momentu, kdy se staly památkami, vědecky zpracovány. Jejich zkoumání bývá obvykle obtížnější než u památek dalších dvou skupin;

b) pozůstatky činnosti institucí nebo osobní pozůstalosti, jež byly po selektivním zpracování (skartaci) uspořádány ve **fondech**;

c) památky, jež vznikly v důsledku archeologického, etnografického, pasportizačního či jiného vědeckého výzkumu a vytvářejí fondy s podrobnou dokumentací nálezových a výzkumných zpráv.

Struktura sbírek i fondů namnoze souvisí s historickým vývojem instituce a její organizací. Zatímco archivy mají poměrně starou historickou tradici hlavně u institucí státních, církevních a korporativních, i v rodinných a rodových archivech aristokracie (podobně je tomu i s knihovnami), muzea a galerie se zrodily teprve v 18. a 19. století, často v návaznosti na starší „kabinety starožitností“, „kabinety rarit“, nebo „kabinety umění“ aj., kolekce panovnických dvorů či jiných osobních nebo institucionálních sbírek. Pozůstatkem minulého vývoje v Evropě je namnoze spojení muzeí a galerií; důsledná specializace však není ani u knihoven, archivů a muzeí v některých fondech (např. rukopisy literární a jiné povahy aj.) a podobně. V některých státech je památková péče spjata s činností muzeí atd. Nemluvíme o rozdílech v organizačních kompetencích a řízení uvedených institucí (u nás je archivnictví řízeno ministerstvem vnitra, ostatní instituce převážně ministerstvem kultury). Důležité je z hlediska heuristické práce historika to, že zájmové sféry jednotlivých skupin institucí se často překrývají, a to i při dnešní akviziční činnosti. Sbírají, uchovávají a pečují o památky téhož druhu, i když sledujeme tendenci zájmové sféry postupně vymezit. To je mimo jiné závislé na organizačních předpokladech, ale i na metodickém vyhranění oborů.